אדם מועד לעולם - יסוד גדרי אדם המזיק

הרב שלמה רוזנפלד

ראשי פרקים:

א. חיוב אדם בנזיקין

ב. גישות הראשונים

ג. יסוד אדם המזיק

ד. נ"מ - חיובי השיכור וגרמא בנזיקין

ה. סכום

I. חיוב אדם בנזיקין

המשנה בב"ק כו. אומרת:

"אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן, סימא את עין חברו ושיבר את הכלים משלם נזק שלם"

ובגמרא (שם כו:) לומדים זאת מפסוק מיותר של "פצע תחת פצע" (שמות כא, כה) לחייבו על השוגג כמזיד ועל אונס כרצון. כ"כ מביאה הגמרא דוגמאות נוספות לחוסר כוונה או רצון: אבן המונחת בחיקו ולא הכיר בה ועמד ונפלה ומזיקה, או מכיר בה ושכחה ועמד ונפלה והזיקה או נתכוון לזרוק שתיים וזרק ארבע וכו', ואפילו אדם שנפל מראש הגג ברוח שאינה מצויה והזיק חייב בנזק ופטור מ-ד' דברים. בכל המקרים קובעת הגמרא שבנזיקין חייב לעומת תחומים אחרים כמו גלות או שבת ואפי' ארבעה תשלומים הנוספים על נזק שבהם יפטר האדם. לכאורה כלל זה גורף ומשמע שהוא תקף באופן מוחלט בעניני נזיקין וכולל מקרים שונים של אונס למרות שבכל התורה שנינו "אונס רחמנא פטרי" (כגון ב"ק כח:), כלל הנלמד מהפסוק "ולנערה לא תעשה דבר" (דברים כ"ב, כ"ו).

הבעיה שהתעוררה בראשונים היא העובדה שמצינו מספר מקרים בהם גם המזיק פטור. ראשית, הירושלמי על משנתנו אומר שאם אדם ישן ובא השני לישן לידו והזיקו הראשון, הוא פטור כיון שהשני נחשב למועד. כ"כ למדנו שאם הניח להם אביהם פרה שאולה, כסבורים של אביהם היא וטבחוה ואכלוה משלמין דמי בשר בזול שכך נהנו אבל מה שהזיקו לא, דאנוסין הם (ב"ק קיב.) כ"כ הנתקל בכד ברה"ר ושברה פטור ומעמידה הגמרא בממלא ר"ה כולה בחביות או באפילה או בקרן זוית (המשנה בדף כז. והגמרא עליה) וכן המעביר חבית ממקום למקום ושברה

ר' יהודה אומר: אם שומר חינם ישבע, נושא שכר ישלם (ב"מ פג:) או בטבח אומן שקלקל אם הוא נושא שאם הוא נושא ולכן בשכר חייב ובחינם פטור (ב"ק צ"ט:). לכאורה משמע שגם במזיק יש מקרים שיפטר ולא כמשמעות הפשוטה הגורפת של המשנה הנ"ל שאדם מועד לעולם.

II. גישות הראשונים

מצב זה הביא לשלוש גישות עקביות בראשונים. שיטת הרשב"א (בדף כז. וביתר פרוט בדף כז: ד"ה "ושמואל אמר") והנמו"י (דף יא. בר"ף) וכן המגיד משנה וכסף משנה ברמב"ם (כדלקמן באופן נפרד) שאכן יש אונס גמור כדוגמת הירושלמי הנ"ל או נתקל שאכן יהא פטור וכפי שהנמו"י משוה זאת לכל אונסין שבתורה שנאמר "ולנערה לא תעשה דבר".

שיטת התוספות (דף כז: ד"ה "ושמואל אמר") הרא"ש (תחילת פרק ג') והריב"א ור' ישעיה המובאים בשטמ"ק (דף כז.) שלא רק באונס גמור פטור אלא אפי' באונס פחות מזה. גם ביניהם יש הבדלים ברמת האונס. הרא"ש פוטר אף באונס שהוא כעין גניבה או אבידה בתחילת דבריו לעומת הרא"ש בסוף דבריו וכן הר"י המחלקים בין מקרים הדומים לאבידה כגו' נפל ברוח שאינה מצויה שאז חייב ובין מקרים הדומים לגניבה כגו' אדם שנתקל או טבח אומן שקלקל שאז זה כאונס. ואכן מצינו בב"מ צד: שגניבה קרובה לאונס ואבידה לפשיעה. כלו' לשיטתם החילוק שבין גניבה ואבידה הוא עד כמה האדם בעצמו הזיק, כמו באבידה שזה באשמתו ובין כשזה כעין גניבה שאז זה לא תלוי רק בו ה"ז כבר אונס. גם הישי"ש (דף כז: סי' ג) הולך בדרך דומה. הריב"א טוען שמקרים הדומים לגניבה או אבידה יתחייב אך במקרים שעשה משהו לטובת הניזק אלא שהתקלקל לו כגו בטבח אומן או במעביר חבית ה"ז אונס. ולאו אדם המזיק הוא. לעומתם, שיטה הפוכה לגמרי היא שיטת הרמב"ן בב"מ (דף פב: ד"ה ואתא ר' יהודה) החולק על התוספות הנ"ל ולדעתו דברי הגמרא אדם מועד לעולם הם כפשוטם אפי' באונס גמור. ומה שלמדנו בענין המעביר חבית שפטור אין זה בגלל אונס אלא שזה לא אדם המזיק אלא שזה כגניבה ואבידה.

גם הירושלמי הפוטר את הישן שנגע במי שנשכב לידו בעת השינה אין זה מדין אונס גמור אלא מדין שהשני פשע בעצמו כנזכר שם בירושלמי שהוא המועד. וכן בנתקל בכד ברה"ר באפילה או בקרן זוית וכו' אין הנתקל כלל מזיק אלא הניזק הוא הפושע בהם. כמו כן, המעביר חבית או הטבח אומן שקלקל פטור בחינם כי אין באומן הטועה במלאכתו משום מזיק. לעומת זאת אם חייבו ברוח שאינה מצויה או

באבן שהיתה המונחת בחיקו אף שזה אונס משמע שחייבים אף באונס גמור ואפי׳ ברוח שהיא כסערה של אליהו.

III. יסוד אדם המזיק

נראה שבשלוש גישות אלה עומדות שתי אפשרויות בהבנת חיוב אדם המזיק. האחת - האדם חייב לשלם כעונש על אחריות לנזק שעושה בגופו. השניה - האדם חייב לשלם משום שיש תוצאה של נזק לחבירו ולכן הוא נקרא אדם המזיק. אם זה עונש על מעשיו יש מקום לומר שזה מוגבל באופי המעשה שלו. אמנם התורה בנזיקין יצאה מגדרה ולמדה מ״פצע תחת פצע״ שבניגוד לשאר מקומות בהם נדרשת כוונה או רצון כאן חייבה אותו אף בלא כוונה ורצון כי מטילים עליו אחריות כמי שיכול לשמר צעדיו אף במקרים אלה. לפי זה נבין את חריפות התורה ״עין תחת עין״, ״פצע תחת פצע״, או ״כאשר עשה כן יעשה לו״ ״כן ינתן בו״ ואת מאמץ הגמרא בפרק החובל (דף פד.) להבנת הפסוקים שלא כפשוטם אלא שזה ממון זאת מתוך כוונה לומר שבעצם כעונש על האדם היה מגיע לו ממש מידה כנגד מידה. לכן באונס גמור א״א להעניש אותו ולהטיל עליו אחריות על דבר בלתי נצפה בכלל. בכך יהיה נזיקין שווה לכל תחומי התורה וכפי שהנמו״י הנ״ל הזכיר את המקור של ו״לנערה לא תעשה דבר״ שממנו למדנו שאונס רחמנא פטריה.

הסבר זה מתאים לשיטת הרשב״א ונמו״י המגבילים את האונס הגמור בחיוב האדם ואפי׳ את שיטת הר״י והרא״ש (בסוף דבריו) ור׳ ישעיה שאף מרחיקים לכת ומורידים את פטור האונס אף לכעין גניבה, ששם האדם עצמו לא פשע כי משהוא אחר גרם לנזק או לריב״א שכאשר הוא עושה פעולה חיובית אין להעניש אותו אם יצא מזה איזה נזק כי אין להעניש אדם על פעולה חיובית, כמובן לפי רמת השמירה שקיבל על עצמו אם ש״ח או ש״ש. (נכון הדבר שלפי השיטות של גישה זאת המחלקת בין סוגי האונס קשה קצת להגדיר בדיוק מהו אונס גמור ומהו אונס כעין גניבה או אבידה ואכן הישיש הנ״ל היה ער לבעיה זאת ומסכם: ״א״כ הדיין צריך לדקדק היטב איזה אונס שיחייב ואיזה אונס שיפטר״).

לעומת זאת הרמב״ן יסבר כהבנה שהמזיק חייב לא משום שזה עונש אלא כי בפועל גרם לנזק לחבירו ולכן נקרא אדם המזיק, כלומר החיוב הוא על התוצאה. לכן אין זה משנה מה היו כוונותיו או רצונו של האדם, כיון שבפועל נגרם על ידו נזק.

מלבד חיובו באונס נבין על ידי הבנה זאת עוד כמה דינים שבהם לא היתה כונה או רצון להזיק ואף נאלץ להזיק כמו המציל עצמו בממון חבירו שחייב לשלם (ב״ק דף ס.) או חנוני שהניח נר חנוכה מחוץ לחנות לשם קיום המצוה אעפ״כ חייב לדעת

ת"ק כאשר עבר גמל עמוס בפשתן ונשרף הפשתן והרי כאן לכאורה לא שייך להענישו ויתכן שזוהי דעת ר' יהודה שפוטר אך לדעת ת"ק המחייב ה"ז משום התוצאה שבפועל גרם נזק לחבירו הרי הוא אדם המזיק.

שיטת הרמב"ם: הרבה נבוכו בשיטת הרמב"ם בענינו. מצד אחד הרמב"ם מביא את המקרים שפטור באונס כגון הירושלמי של מי שבא לישן בצד הישן שפטור הישן (פרק א' - היא מהל' חובל ומזיק) וכן אם שניים הוזקו זב"ז פטורין (שם הט"ז) או שעלה על שליבה של סולם והיתה מהודקת ונשמטה ה"ז פטור "שזו מכה בידי שמים" (שם פ"ו ה"ד). מצד שני, הרמב"ם מביא באופן ברור את הכלל ש"אדם מועד לעולם", בין שוגג, בין מזיד, בין ער, בין ישן, בין שכור (שם פ"א הי"א).

תוספת זאת של שכור מרחיבה את חיוב האדם מה שלא נזכר בגמרא ויעוין לקמן בענין זה. כמו כן הרמב"ם מזכיר פעמיים את מי שנפל מהגג והזיק שחייב כאשר פעם אחת הוא אומר במפורש (שם הלכה יב) שאף ברוח שאינה מצויה חייב כאשר הזיק האדם ושוב חוזר על כך כשהזיק ממון כשהוא מדגיש שהאדם חייב כשהוא אנוס כגון כשנפל מן הגג (אף שלא מזכיר שם שזאת רוח שאינה מצויה).

המגיד משנה מנסה באופן עקבי לומר בדעת הרמב"ם שיש הבדל בין אונס גמור ואינו גמור (יעויין בדבריו על פ"א הי"ב והט"ז ועל פרק ו' ה"א ו-ג' ו-ד'. ומה שכתב שם בהל' א' ש"הרב לא חילק" ומעיר עליו הכסף משנה שהרמב"ם כן חילק כבר העיר הדרישה בחו"מ סי' שע"ח אות א' שהגרסא במגיד משנה "והרב לא חולק בו" ב"ו" ולא ב"יוד" ולפי זה התכוון לומר שהרמב"ם לא חולק על עקרון החילוק שבין סוגי האונס). כמו כן, הכסף משנה הנ"ל מבין בפשטות ברמב"ם שמחלק בין סוגי האונס מכך שהרמב"ם פוטר בעולה של סולם כנ"ל.

ב"אבל האזל" על הרמב"ם (פ"ח ה"ג) מחלק בין מקרה שגופו מזיק שאז חייב באונס גמור ובין מקרה שמשהו אחר הזיק כמו בסולם שהשליבה הזיקה או כשהנזק היה ברה"ר שלא ההוא היה המזיק או אצל הניח להם אביהם פרה שאולה שזה היה ברשות אין הם פושעים. ערוך השולחן (סי' שע"ח, ה) מוכיח ביתר תוקף שאכן הרמב"ם לא מחלק בין סוגי האונס השונים.

ונראה לומר בדעת הרמב"ם את סברתו של הרמב"ן הנ"ל שכיון שמחייבים את האדם על תוצאת הנזק בין שכיון לכך בין שלא כיון או רצה בכך זאת הסיבה מדוע הרמב"ם לא חילק בין סוגי רוח שאינה מצויה ומדוע הדגיש פעמיים גם בנזקי אדם (פרק א' מהל' חובל ומזיק) וגם בנזקי ממון (שם פרק ו') שחייב בכל מקרה.

לעומת זאת מה שפטר במקרה של הירושלמי כשמשהו בא לישן ליד האדם הוא כפי שהרמב"ן דייק יפה בלשון הירושלמי ש"השני הוא מועד" כלומר אין הראשון אדם המזיק כלל, ממילא אין ליחס לו את התוצאה. גם במקרה שעלה על הסולם והשליבה היתה מהודקת (שם פ"ו ה"ד) שהוא פטור כי זו "מכה בידי שמים" הרי שכאן הוא לא מוגדר כאדם המזיק אלא כביכול משמים הזיקו. לפי זה אפשר לגרוס ברמב"ם כגרסת הטור והשו"ע (סעיף ג) "היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו ונפל והזיק "כלו' שהאדם בעצמו נפל - ולא כהבנת ה"אבן האזל" הנ"ל - ואעפ"כ יהיה פטור בניגוד לעולה על הגג שנפל ברוח שאינה מצויה שחייב, כי כאן בסולם בדק לפני כן והיתה השליבה מהודקת, הרי שמצדו עשה כל מה שאדם צריך לעשות. אם בכל זאת נפל, הרי זו מכה בידי שמים כלומר אין הוא אדם המזיק אלא משהו אחר הזיק, כהבנת הרמב"ן הנ"ל.

IV. נ"מ - חיובי השיכור וגרמא בנזיקין

דוגמא להבדל בין הגישות הנ"ל היא שכור בכלל ובפורים בפרט. בנזיקין ענין השכור נזכר ברמב"ם (פ"א הי"א מהל' חובל ומזיק) ובעקבותיו במאירי (במשנה בב"ק כו.). תוספת מחודשת זאת של הרמב"ם - שגם אדם שהזיק בהיותו שכור - היא קשה לאור הגמרא בעירובין סה. שם מובאת תוספתא מתרומות פ"ג:

"שכור מקחו מקח וממכרו ממכר ואם עבר עבירה שיש בה מיתה, ממיתין אותו. מלקות, מלקין אותו. כללו של דבר, הרי הוא כפקח לכל דבריו".

ומסקנת הגמרא שזה דוקא כשלא הגיע לשכרותו של לוט כי אם הגיע לשכרותו של לוט פטור מכולם. שכרות של לוט היא פחותה מדרגה של שכור רגיל הנזכר שם (דף סד.) שאינו יכול לדבר בפני המלך ומשמע שהוא בגדר של שוטה (כן משמע ברמב"ם הל' מכירה פכ"ט הי"ח).

מדוע אם כן לא חילק הרמב"ם בענין נזיקין של שכור בדרגותיו השונות ונקט סתם שכור, שהוא תמיד מועד. אא"כ נאמר שסמך על מה שחילק במקומות אחרים. אך קשה לומר זאת במקום שהוא בעצמו חידש חיוב זה, שהיה דוקא כן צריך להדגיש את דרגות השכרות. כנראה, שלרמב"ם אכן בנזיקין הוא חייב מתוך גישתו העקרונית הנ"ל שאדם חייב בנזיקין אף באונס גמור כי בפועל הוא אדם המזיק שגרם נזק שצריך לשלוח משא"כ בתחומים אחרים - שם בגמרא בעירובין - הדורשים דעת או כונה.

הישי״ש (הנ״ל) אף הוא מחייב בתשלומים בשכור של לוט ויותר. לדעתו, מה שנזכר בגמרא שפטור, זה דוקא מדיני שמיים אך נענש שלא עצר ברוחו ושיכר עצמו להשתגע. כי בנזיקין אדם מועד לעולם וכו׳ דאל״כ לא שבקת חיי לכל בריה.

בעצם, מקרה זה דומה לאדם ישן שלפני שהלך לישון צריך לקחת בחשבון שיזיק וא״כ הוא ממשיך גם אז להקרא אדם המזיק (אם כי בישי״ש עצמו קשה, שהוא חלק לפי כן בין סוגי האונס וא״כ גם כאן היה צריך לחלק ביניהם אא״כ נגיד שלדעתו שכור זה אונס שאינו גמור). לכן לדעתו גם בפורים יתחייב אדם על נזקיו ומה שצריך להשתכר, היינו להרדם!

לפי סוף דברים אלה של הישי״ש מובן למה הרמב״ם הוסיף בהל׳ פורים (הל׳ מגילה פ״ב הט״ו) בענין השכרות ״עד שישתכר וירדם בשכרותו״. מעבר לבעיה הרוחנית של כשרות השכרות עלול האדם גם להכנס לבעיות של עבירה ונזיקין ואז לפי הרמב״ם לא יוכל לטעון שהוא אנוס כיון שהוא חייב גם במצב זה.

לעומת שיטת הרמב״ם מצינו בתרומת הדשן (סי׳ ק״י):

> ״כל מאכל שלוקחים הבחורים זה מזה אפ׳ שלא ברשות משום שמחת פורים...אין בהם משום גניבה ולא משום גזילה ואין להזמינו לבית דין ואין חוששין עליו ובלבד שלא יעשו שלא כהוגן ע״פ שבעה טובי העיר״

והובא ברמ״א באו״ח סי׳ תרצ״ה ס״ב בהג״ה. וכן בחושן משפט סוף סי׳ שע״ח מוסיף הרמ״א שגם מקרה של:

> ״בחורים הרוכבים לקראת חתן וכלה והזיקו זה את זה ממון חברו דרך שמחה ושחוק וכן בשאר דבר שמחה הואיל ונהגו כן פטורין (בשם המרדכי) ומ״מ אם נראה לבי״ד לעשות סייג וגדר הרשות בידם״.

לפי גישה זאת כן מתירים לאדם או לפחות פוטרים כאשר הזיק מתוך שמחה. גישה זאת מתאימה לאותם ראשונים לעיל שהבחינו בין סוגי אונס ובעצם מכלילים גם את מצב הפורים תחת הגדרה זאת של אונס גמור. אם כי ניתן לומר שיש בענין זה מראש דין מחילה כללית של הצבור זה לזה בכל מה שקשור לשמחת פורים ולכן גם לתרומת הדשן והרמ״א יש גבולות לפטור זה: כגו׳ המשנה ברורה (שם ס״ק יג) מחלק בין נזק גדול לנזק קטן והכל כפוף להסכמת טובי העיר או בי״ד הקובעים סייג לדבר מה גודל המחילה.

כ״כ יתכן שזאת הסיבה לשיטת הרמב״ם בענין גרמא בנזיקין. ועיין בש״ך (חושן משפט סי׳ תי״ח ס״ק ד) וכן בסמ״ע (סי׳ שפ״ו ס״ק א) המוכיחים שלרמב״ם אין הבדל בין דינא דגרמי לגרמא ולכן הוא כותב (פ״ז ה״ז בהל׳ חובל ומזיק):

"כל הגורם להזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם מן היפה שבנכסיו כשאר המזיקין".

וחוזר על משפט זה שוב בנזקי ממון (פי"ד ה"ז). משמעות דבריו היא שכיוון שבתוצאה האדם גרם נזק, הוא חייב על כך כנ"ל ואין זה משנה אם הוא רק גרם רחוק. לעומת זאת שיטות הראשונים המחלקות בין גרמא לדינא דגרמי מבינות שיסוד חיוד האדם הוא עונש על מעשיו לכן לא ניתן להענישו על מעשה עקיף אלא רק בידי שמים כדברי הגמרא בכמה מקומות גרמא בנזיקין פטור.

V. סכום

א. הכלל של "אדם מועד לעולם" מרחיק לכת כגון במקרים של הנופל ברוח שאינה מצויה או שכור אך מצד שני מצינו מקרים אחרים בהם אדם המזיק פטור, דבר המעיד על סייגים בכלל זה.

ב. מצינו שלש שיטות בראשונים. הרמב"ן מחייב אף באונס גמור וסברתו הגדרת אדם המזיק תלויה בתוצאה ובלבד שאכן הוא המזיק ולא שהניזק הוא הפושע. תוספות רא"ש ועוד מחלקים בין סוגים שונים של אונס כגו' אונס של גניבה ואבידה או בין גניבה לבין אבידה כדעת הר"י. הרשב"א והנמו"י מחלקים בין אונס גמור לשאינו גמור. סברתם של כל השיטות האלה שאדם חייב בנזיקין כעונש על אחריותו למעשיו המזיקים. לכן במקרים שאין לו אחריות או כונה ברורים או במקרים שכוונתו היתה להועיל ונגרם נזק לא יתחייב.

ג. בשיטת הרמב"ם נבוכו הדעות וניסינו להראות שהוא סובר כגישת הרמב"ן ועפי"ז הובנו הסתירות השונות בדבריו.

ד. הבדל בין השיטות בעניינים השונים כגו' אדם המזיק מתוך כוונת מצוה כגו' חנוני המניח נר חנוכה על פתח חנותו. וכן דין שכור שהזיק בכלל ובפורים בפרט, וכן היחס של סוגי גרמא בנזיקין.